

БАГМЕТ

Михайло Олександрович,
доктор іст. наук, проф., академік
Української академії історичних наук,
проректор Миколаївського державного
гуманітарного університету
імені Петра Могили

КОТЛЯР

Юрій Вадимович,
доктор іст. наук, проф.,
зав. кафедри історії України
Миколаївського державного
гуманітарного університету
імені Петра Могили

ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 20-х рр. ХХ ст. – ПЕРЕДДЕНЬ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.

Висвітлюються проблеми сільського господарства України в кінці 20-х рр. ХХ ст. Йдеться про політико-соціальний аспект голодоморного стану на селі.

Освещаются проблемы сельского хозяйства Украины в конце 20-х гг. ХХ ст. Рассказывается о политико-социальном аспекте голодоморного состояния на селе.

Light up the problems of agriculture of Ukraine at the end of 20-th XX century item. Told goes about the politico-social aspect of the hungered being in a village.

Наприкінці 1927 року в Україні загострилися відносини між сталінською тоталітарною системою, яка формувалася, та селянами-власниками. Дане протистояння “породило” хлібозаготівельну кризу. Радянська історіографія до кінця 80-х років ХХ ст. стверджувала, що головною причиною її виникнення було небажання українських селян під впливом “куркулів” давати хліб місту. Українська історіографія вважала, що хлібозаготівельна криза в 1927-1928 рр. виникла у зв’язку з ринковими коливаннями цін на фоні зростання виробництва і товарного обороту сільськогосподарської продукції. Зернові труднощі кінця 1927 р. стали можливими через неправильне ціноутворення. З одного боку,

йшло підвищення цін на сільськогосподарську техніку, промислові товари, а також незначною мірою на технічні культури, з іншого – зниження державних закупівельних цін на зерно.

Однак хлібозаготівельна криза, на нашу думку, виникла не тільки через неправильну політику цін. На продаж зерна державі вплинуло ще кілька факторів. Відомо, що напередодні Першої світової війни половина зерна з Півдня України надходила від поміщицьких і “куркульських” господарств. У них вироблялося понад 71% зерна на внутрішній і зовнішній ринок. На початку 1928 р. експорт зерна фактично припинився. Адже господарства поміщиків було вже конфісковано і на їх місці діяли колективні та радянські, а “куркульські” – були сильно підірвані, що привело до зменшення зернового надлишку.

Селянські господарства не мали або мали в обмеженій кількості надлишки зерна, і тому продаж його зменшився. Основна маса товарного зерна зосереджувалась у заможних та середняцьких господарствах із площею вище середньої. Поведінка селян визначалася тим, чи зможуть вони за гроші, одержані від продажу зерна державі, придбати необхідні промислові товари, сільськогосподарську техніку. Адже диспропорції в ціноутворенні на користь промисловості, “голод” на промтовари, призначені для сільського ринку, низькі державні закупівельні ціни спонукали виробників приховувати зерно, а не виставляти його на продаж [5, с. 155-156].

Центр прагнув створити єдину заготівельну систему, в якій республіканським регулюючим органам відводилась би допоміжна роль у плані виконання його вказівок і директив. Але ситуація, яка склалася в кінці 1926/1927 рр. і на початку 1927/1928 рр., не сприяла досягненню мети, яку переслідувала держава. По-перше, провалилася кампанія по зниженню роздрібних цін, яка почалася в 1926 р. з метою пожвавлення товарообігу. Більше того, мало місце відкрите небажання і навіть опір цьому з боку торгового апарату [23, арк. 114]. Все це звело нанівець спроби держави підкорити своїй політиці процес ціноутворення і показало безсилля

управлінських структур. До того ж на такі товари, як борошно, хліб, крупи, ціни піднялися до 28% [23, арк. 116]. Таке положення серйозно ускладнило умови функціонування ринку, утруднило реалізацію хлібозаготівельної політики і зробило неможливим для керівництва використання старої економічної тактики.

Незважаючи на всі названі фактори, на початку хлібозаготівельної кампанії, виступаючи на хлібній нараді в Москві, член колегії Наркомторгу СРСР Й. Вейцер заявив, що роль України в нинішніх хлібозаготівлях значно підвищується на відміну від попередніх років. Він керувався насамперед тим, що тільки Україна має вищий за середній урожай, особливо пшениці. Звідси і висновок – з України необхідно вилучити, якомога більшу кількість хліба [19, арк. 111]. Але, як відомо, становище на республіканському хлібному ринку значно погіршилося. Визначалося це перш за все неможливістю на протязі декількох років, створити в республіці достатні хлібні резерви, з допомогою яких можна було б впливати на рівень цін та динаміку заготівель. Без будь-яких резервів республіка ввійшла в новий 1927/28 рр. Головна причина такого становища пояснювалася щорічним вивозом зерна з України на експорт і північні ринки, який з кожним роком свідомо збільшувався.

Що ж стосується тверджень із приводу величезних накопичень в селі (“міфічні” [2, с. 299] 900 млн. пудів хлібних запасів, як їх назвав М. Бухарін) [8, с. 19], з допомогою яких нібито спустошувалися прилавки кооперації, то вони не зовсім вірні. Справа в тому, що покупний фонд села в 1927 році виріс тільки на 0,9 %, а реалізувати технічні культури нового врожаю або отримати прибуток від реалізації продукції тваринництва селянство до цього часу ще не встигло [13].

Головна причина становища, що склалося, містилася в тому, що промисловість, недовиконавши в першому кварталі взятих на себе зобов'язань, недопостачала в товаропровідну мережу необхідних товарів [28]. До того ж закінчився ріст грошової маси, яка раніше заповнювала пусті канали грошового обігу [12]. Подальше збільшення цієї маси відкривало широку дорогу інфляції,

яка звужувала економічну роль карбованця, як обмінного еквіваленту. Ринок відреагував на це стриманістю і значним підвищенням цін. В умовах, що склалися, пропозиція хліба з боку селянства зменшилася, а хлібозаготівельна політика держави опинилася на межі зриву. Та керівництво абсолютно ніякої уваги на це не звертало. Його заспокоювало те, що початок кампанії був позначений надзвичайно успішним проведенням заготівель: липневий план по Україні був виконаний, за даними Наркомторгу, з перевищенням на 70%; серпневий – на 112% [9]. Якщо в першому кварталі 1926/1927 рр. було заготовлено 29,6% річного плану, то в першому кварталі 1927/1928 – 33,7% [21, арк. 6]. Але надалі ситуація істотно змінилася. Починаючи з другого кварталу кампанії 1927/1928 рр. темп підвозу хліба на ринок із п'ятиденки в п'ятиденку падав. На Півдні України в другій декаді жовтня порівняно з вереснем цей темп зменшився в 2 - 3 рази. Піднялися ціни. В Одесі і Миколаєві, наприклад, пуд пшениці в середині жовтня коштував 1 крб. 50 копійок, а жита – від 1 крб. 20 копійок до 1 крб. 30 копійок [7, с. 84]. Характерним було і те, що по мірі скорочення підвезень ціни збільшувалися, створюючи напругу на хлібному ринку. Проте хлібозаготівельні органи ніяк не реагували на зміну ринкових умов. Загальна заготівельна політика держави залишалася без будь-яких істотних змін. У результаті цього, якщо план заготівель в Україні в першому кварталі кампанії був виконаний на 65%, то вже в середині наступного кварталу ставало все більш очевидним, що заготівельний план кварталу виконати не пощастить [10]. До того ж гострий товарний голод і ажіотажний попит в жовтні виявили дефіцит навіть на ті товари, які раніше такими не були [11].

Таке становище стримувало розвиток сільськогосподарського виробництва і промисловості, а також дестабілізувало систему ринку, створену в країні на основі нової економічної політики.

Враховуючи складність ситуації і неможливість збереження її в подальшому (Україна вже на початку третього за підрахунками врожайного року практично залишалась без видимих запасів хліба) [19, арк. 150], голові Держплану СРСР Г. Крижанівському і Народному комісарові внутрішньої і

зовнішньої торгівлі А. Мікояну ще 11 серпня 1927 року було відправлено листа за підписом Голови Економічної Наради УРСР. У цьому листі в цілком коректних тонах вказувалося на те, що республіканські регулюючі органи, пробуючи вийти із надто складної ситуації, наштовхуються на відчутну протидію з боку союзного Наркомторгу, який постійно встановлює завищені планові завдання без урахування того, що думають з цього приводу місцеві регулюючі органи, ігноруючи, таким чином, об'єктивну ситуацію в республіці.

Ігнорування Наркомторгом Союзу пропозицій України привело до значного скорочення запасів хліба в республіці. Найбільше насторожувало в цій ситуації те, що, розпочавши, нову хлібозаготівельну кампанію, Наркомторг СРСР продовжував стару політику. Крім того, він всіляко обмежував діяльність “Укрхліба”, який отримав найбільші завдання з заготівлі. До того ж ішло постійне зменшення планів помелу в Україні, що примушувало вивозити хліб на північ зерном, замість того, щоб вивозити його борошном. Все це обмежило розвиток товарообігу і створило несприятливі умови для проведення заготівельної кампанії 1927/1928 рр. [18, арк. 16].

У травні Наркомторг СРСР А. Мікоян вимагав “натиснути на приватника”, використовуючи “радянську громадськість” [17, арк. 108]. Це вилилось у насильницькі методи проведення хлібозаготівель із застосуванням судового впливу на селян України. За офіційними даними, за весь час кампанії в Україні було заведено 11017 справ, більшість із яких направлено проти приватника (7902), всі інші – проти службовців (3115). По 17 округах України було засуджено 726 людець, із них 42% торгівців, 24, 9% середняків, 10% “куркулів”, 8% незаможників, 19% всіх інших. 91,7% від загальної кількості засуджених на Півдні України було позбавлено волі з конфіскацією майна [15, арк. 118].

До речі, ще 14 грудня 1927 року ЦК ВКП(б) видав директиву, в якій вказувалося на необхідність активізації хлібозаготівель. 24 грудня 1927 року за цією директивою прослідувала наступна, але й вона ситуації на хлібному ринку не змінила. Тоді 6 січня 1928 року ЦК ВКП(б) відправив на місця третю директиву, в якій в погрозливому тоні висловлювалася вимога щодо рішучості

в реалізації хлібозаготівельної політики з метою досягнення відчутного перелому. З цією метою на початку 1928 року був прийнятий закон про самообкладення, основна вага якого знову ж таки лягла на плечі більш міцніших в економічному плані господарств, у тому числі і середняцьких. Ось чому хліб у цей період вже не заготовляли, як раніше, а фактично відбирали.

У результаті вже на початку січня 1928 року органами ДПУ тільки на Півдні України було заарештовано більше 200 “приватників-спекулянтів”, в яких були знайдені великі запаси хліба [14]. Ситуацію ускладнювало ще й те, що у зв’язку з неврожаєм в основних хлібних районах, у тому числі і на Півдні, регулюючі органи поклали додаткові завдання на ряд врожайних округів України: Уманський, Шевченківський і Білоцерківський, де загальний об’єм хлібопродаж, навіть при сприятливих умовах, не встигав за ростом планових завдань. Питома вага України в загальносоюзних заготівлях протягом перших чотирьох місяців склала 50,8% порівняно з 41,8% минулого року [20, арк. 1]. До цього слід додати, що за жовтень і листопад виросли відвантаження хліба з України на північ, перевищивши намічений план на 10,6%.

10 січня 1928 року Наркомторгом СРСР була прийнята постанова, згідно з якою різко збільшувалася кількість вивозу з України зерна протягом січня місяця. Ця кількість визначалася в 4 млн. 300 тис. пудів понад установленого на січень місяць плану відвантажень (планом було передбачено вивезти 2 млн. 100 тис. пудів зерна). Наступного дня Наркомторг прийняв постанову про збільшення контингенту вивозу пшеничного борошна з України на 700 тис. пудів. Буквально через декілька днів (31 січня 1928 року) у тому ж Наркоматі народилася постанова “Про переробку зерна і постачання хлібом внутрішнього ринку на лютий 1928 року”, яка встановила, що Україна в лютому місяці повинна вивезти понадпланово, без врахувань старих недовантажень і завдань, 1 млн. 100 тис. пудів жита і 2 млн. 600 тис. пудів пшениці. Пройшло не так багато часу, як на світ з’явилася нова постанова колегії Наркомторгу СРСР від 13 лютого 1928 року, в якому мова йшла уже про необхідність збільшити план вивозу на північ пшениці і жита в зерні в лютому місяці до 5 млн. пудів. І

буквально через три дні та ж колегія прийняла постанову, згідно з якою різко збільшувався план вивозу з України пшениці в зерні на російські млини без будь-якого врахування раніше запланованого [22, арк. 168].

Секретар ЦК КП(б)У Медведєв у листі окружним партійним комітетам констатував, що Україна виконала січневий план заготівель із деяким перевищенням, але на лютий установлений ще більший план, який ми повинні виконати будь що [24, арк. 1]. Саме з цією метою приблизно до 35% був піднятий загальний контингент сільгосподатку в Україні.

Навіть тоді, коли криза хлібозаготівель досягла свого апогею, ЦК КП(б)У поставив перед партійними організаціями України завдання – протягом десяти днів домогтися рішучого перелому в хлібозаготівлях. І хоча такий перелом до початку січня не наступив, спроби будь що досягти його продовжувалися. До того ж 13 лютого 1928 р. партійні органи отримали листа від Й. Сталіна, в якому останній наполягав на посиленні хлібозаготівель, рекомендував застосовувати 107 ст. Кримінального кодексу, яка дозволяла репресії проти селянства, а з метою заохочення до цієї справи бідніших верств вказував на необхідність надавати їм із так званих конфіскованих лишків 25% зерна на умовах довгострокового кредиту [25, арк. 3-11].

Це вело до зруйнування хлібного ринку, сіяло невпевненість, загострювало внутрішньополітичну обстановку. Подекуди мали місце спалахи гніву та ворожнечі. У такій ситуації для сталінської держави стало можливим введення в політику хлібозаготівель елементу позаекономічного примусу, оскільки стихія хлібного ринку погрожувала вивести з рівноваги існуючу політичну систему. У результаті цього вже в січні місяці було заготовлено 29 млн. пудів зерна, замість запланованих 25 млн. пудів. Заготівельний план, таким чином, був виконаний на 116% [27, арк. 1].

По селах поповзли чутки про відмову від нової економічної політики і повернення до періоду продрозкладки. У результаті селяни не бажали контактувати з органами державної влади, заготівельними організаціями, скорочували посіви, ділили господарство серед членів сім'ї, ішли на заробітки в

міста і таке інше. Все це було породжено невдоволенням тією хлібозаготівельною політикою, яка реалізовувалася впродовж кампанії 1927/1928 рр.

У зв'язку з переходом на позаекономічні методи хлібозаготівель почалася мобілізація активу, за своїм характером схожа на роки громадянської війни. За неповними даними, тільки за січень-березень 1928 р. в Україну було мобілізовано біля 6 тисяч повітових, волосних і районних партійних працівників, які направлялися на село для посилення хлібозаготівель, збору селянських платежів і розповсюдження позики на індустріалізацію. З них на Південь України було направлено біля 2 тис. осіб [26, арк. 4].

В умовах відсутності стимулів і зниження заготівель держава здійснювала тиск на село з допомогою фінансово-кредитної системи. Але і в цьому випадку примусити селян здавати хліб вона не могла. У кінці січня 1928 р. заходи з посиленого вилучення податку, страховки і недоїмок співпали з виданням постанови про самообкладення, яка також викликала невдоволення селян [7, с. 106]. Селяни будь-що не бажали вивозити хліб, ховали продовольство. У результаті в містах почалися перебої з хлібом. Становище, що склалося, викликало обурення з боку робітників, які все частіше звинувачували владу в невмінні господарювати і регулювати ринок. У лютому і березні в результаті застосування адміністративних методів ситуація з хлібозаготівлями дещо змінилася, але життя на селі від цього не покращилося.

25 квітня 1928 року була отримана директива ЦК ВКП(б), в якій вказувалося на неухильне виконання місячних планів заготівель на травень і червень і відвантажень згідно з вказівками Наркомторгу. Разом із тим директива вимагала мобілізувати для проведення заготівель партійні сили, жорстоко карати за порушення єдиного заготівельного фронту, посилити натиск на “куркуля” [16, арк. 59]. Секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович терміново продублював цю директиву на республіканському рівні, давши розпорядження уряду, на чолі якого стояв В. Чубар, і М. Чернову, котрий очолював Наркомторг України, прийняти її для “неухильного виконання”. А також

доручити УЕН (Українській економічній Нараді) і Наркомторгу проробити питання про реальне скорочення внутрішнього споживання хліба в республіці. У результаті цього на місцях склалася критична ситуація з хлібом. Із округів посипалися листи про неможливість виконати хлібозаготівельні завдання. Секретар Одеського ОК КП(б)У В. Чернявський 5 травня 1928 року в своєму листі Л. Кагановичу повідомляв про те, що виконати ці плани округ не може тому, що кількість людей, які терплять нестатки в хлібі, збільшується. У деяких населених пунктах голодує до 25% бідноти. У зв'язку з цим селяни погрожують розгромом кооперативних лавок, облягають сільські ради і районні виконавчі комітети з вимогами хліба [16, арк. 9]. У політичному звіті секретарю Одеського окружного комітету КП(б)У за травень 1928 р. мова йшла про те, що в деяких районах положення бідноти надто складне. У ряді місць зафіксовані захворювання цингою, стали частішими випадки голодної смерті дітей. І хоча все це ще не набуло масового характеру, все ж таки свідчення про смерть людей від хвороб і голоду були зафіксовані в більшості районів округу.

Восени 1928 року з'явилися районні трійки сприяння хлібозаготівлям. Це був той логічний кінець “ситуації вибору”, яка завершилася введенням “воєнно-комуністичних” методів хлібозаготівель [4, с. 5]. Але для цього необхідно було теоретично обґрунтувати насилля, включивши його в нову політичну концепцію. У значній мірі це завдання виконав ХУ з'їзд ВКП(б) і квітневий Пленум 1928 р.

До літа 1928 р. з'явилася можливість з'єднати теоретичну концепцію, яка визріла в результаті політичної полеміки на партійних форумах, з реальною політичною практикою, і, таким чином, підійти до необхідності формування абсолютно іншої політики, яка знаменувала собою відхід від принципів непу і фактичне заперечення їх. Початок цьому процесу був покладений липневим (1928 р.) Пленумом ЦК ВКП(б), на якому Й. Сталін заявив про загострення класової боротьби в міру просування країни до соціалізму. Це твердження в науковому плані було настільки неймовірним, що вже тоді викликало деяке “замішання” в головах офіційних теоретиків і керівників, перш за все тих, хто

був якимось чином причетний до процесу осмислення тодішніх політичних реалій [1, с. 126–144].

Хлібозаготівельна криза не була результатом якихось внутрішніх негативних процесів, які мали місце в аграрному секторі, оскільки до цього часу органічна основа його зруйнована не була. Державна хлібозаготівельна політика формувалася без будь-якого врахування особливостей землеробського органічного процесу, який закономірно обумовлював значно повільніший розвиток продуктивності, ніж механічний процес розвитку індустрії [3, с. 10]. Вона була результатом механіцизму в політиці, коріння якого йшло від психології пролетаризованих верств. Що ж стосується впливу держави з допомогою репресивних заходів, то вони не могли бути ефективними ще й тому, що в них не було ніякого економічного змісту, а процес реалізації в основному покладался на органи адміністративного тиску, який повністю підкорявся партійно-державній владі.

Отже, розпочавшись у дуже несприятливих умовах, які виникли через цілий ряд прорахунків і помилок, що були допущені в політиці цін, плануванні, а також виборі засобів і методів регулювання ринку, хлібозаготівельна кампанія 1927/1928 рр. набула чітко вираженого "воєнно-комуністичного" характеру [6, с. 11]. Цьому сприяв також неврожай в основних виробляючих зернових регіонах країни. Труднощі можна було б подолати за рахунок певних бюджетних дотацій землеробству та насичення внутрішнього ринку товарами народного споживання за реальними цінами. Але влада обрала шлях насильства й репресій.

Реакція селянства на "воєнно-комуністичні" методи хлібозаготівельної політики була відверто негативною. Зруйнувавши економічні основи ринкових відносин і встановивши диктат у сфері ціноутворення, влада поставила селянство в опозицію існуючому режиму, розірвавши фактично політичний союз із ним. Селяни – переважно одноосібні виробники більшої частки товарного хліба в країні – у відповідь почали "неоголошену" війну проти більшовицького аграрного курсу. У цій боротьбі широко використовувалися

економічні форми опору та такі акції, як терористичні акти, масові волинки, “баб’ячі бунти”, антирадянська агітація.

Застосування методів продрозкладки викликало невдоволення і опір із боку селян. Їхнє протистояння і небажання підкоритися волі держави ще більше посилювало агресивну політику адміністративних органів і привело до того, що вже влітку 1928 р. в деяких місцях України почався голод.

Проте останнім етапом боротьби сталінського режиму проти селянина-власника став голодомор 1932-1933 рр., під час якого були знищені головні хлібовиробники, а аграрний сектор України поставлений на межу економічної катастрофи.

Список використаної літератури

1. *Авторханов А. Г.* Технология власти / Авторханов А. Г. // Вопросы истории. – 1991. – № 1.
2. Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма / Бухарин Н. И. – М. : Политиздат, 1989.
3. *Конюков И. А.* Европейский сельскохозяйственный кризис 70-80-х годов XIX века / Конюков И. А. – М., 1925.
4. *Лоскутов В. А.* Историческая онтология марксизма / Лоскутов В. А. // Марксизм и Россия. – М. : Институт философии и права, 1990.
5. *Панченко П. П.* Аграрна історія України / Панченко П. П., Шмарчук В. А. – К. : Знання, КОО, 2000.
6. *Саричев В. І.* Селянство і Радянська влада в 1925 – 1929 роках : проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Саричев В. І. – Дніпропетровськ, 2000.
7. *Солотюк П. В.* Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926-1929 роках (історико-економічний аспект) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Солотюк П. В. – К., 1992.
8. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939 : док. и материалы.* – Т. 1. – М. : РОССПЭН, 1999.
9. *Украинский экономист.* – 1927. – 11 сент.
10. *Украинский экономист.* – 1927. – 15 окт.
11. *Украинский экономист.* – 1927. – 18 нояб.
12. *Украинский экономист.* – 1927. – 27 янв.
13. *Украинский экономист.* – 1927. – 3 авг.
14. *Украинский экономист.* – 1928. – 13 янв.
15. *Центральний державний архів вищих органів державної влади України (далі – ЦДАВО України).* – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 653.
16. *ЦДАВО України.* – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2771.

17. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 3. – Спр. 1613.
18. ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 5759.
19. ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 5762.
20. ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 6265.
21. ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 7632.
22. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 4. – Спр. 342.
23. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 5. – Спр. 424.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2625.
25. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2755.
26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2770.
27. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2778.
28. *Экономический вестник*. – 1928. – 12 янв.